

قرائت تاریخی

روس و تاتار اساطیرندن جیوچیسى:

قارل فوکس.

مترجمى:

نجیب خلفین.

ناشرى:

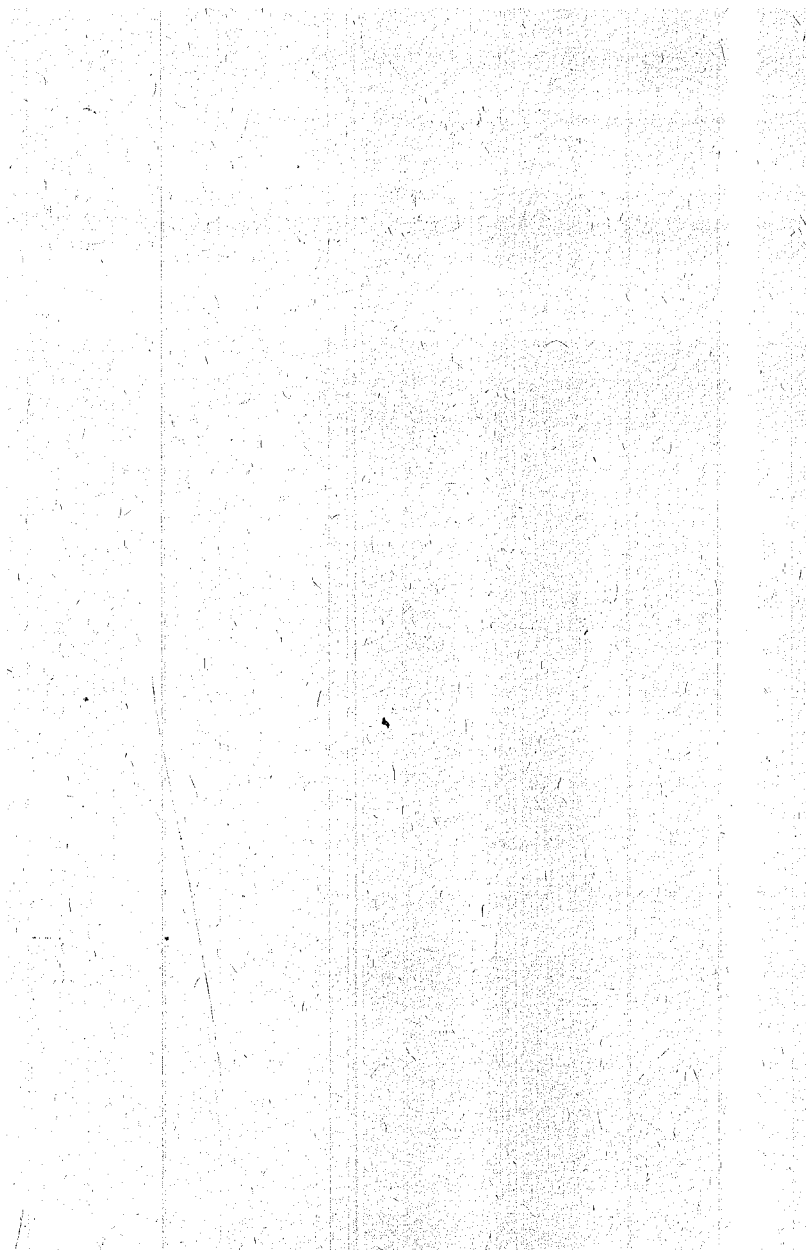
صبح کتب خانہ سی

—————

КАЗАНЬ.

Типо-Литографія Императорскаго Университета.

1908.

قزاق تارىخى

روس و تاتار اساطيرندن جيوچيسى :

كارل فوكس .

مترجمى :

نجيب خليفين .

ناشرى :

صبح كىتابخانىسى

КАЗАНЬ.

Типо-Литография Императорскаго Университета.

1908.

قزان تارىخى

توقنامىش خاننىڭ آلتون اورداده حىكم سورگان وقتىدىن (۱۳۸۵) باشلاپ قزان شەرى حقتىدە تارىخىدە بىر آز مەلومات تابارغە مەكىن. اما شول كۈنگەچە بولغان ھالى بىزگە اصلا بىلۈنمى. بو طوغرىدە بىر بىر مەسىلە ھل قىلوردى ائىرلر (۱) ھم يوق. قزان صوینىڭ باشلاندى (۲) ناتارلردىن قالغان بىعض بىر قىر طاشلرى اوچراشدرسەلردە، صوگغىراق عصرلردە قويلغان بولغانغە، قزاننىڭ ايسكى ھالى حقتىدە بىر خىبردە بىرە آلەپلەر. خى شونىسى عىجىبىركە، بو اورنلردە تابىلغان بىك كۈب آتپەلر آراسىدە قزان شەرى ذكىر ايتىلگان بىر دانەدە طوغرى كىلمى. بو ولايتنىڭ تارىخىدە دائىر ناتارچە قول يازولرى (۳) قزان آلانغان وقتىدە ھلاك ايتىلگانلر بولورغە كىرك، ياكە شول وقتىدە بخاراغە قاچوب اولگورگان مشهور ناتار اولغلىرى اھتمال شول يازولرىدە اولزلى ابلە بىرگە آلۈب كىتكانلر بولور.

-
- (۱) ناتار مەبارىھە سىنىڭ آتتىق قالدى اولان قزان قلەھ سىندەگى خان سىرايى ۱۸۵۷ نىچى يىلدە واطلدى.
- (۲) ھاضرگى قزاندىن قىرق قاقرۈم اورندە، قزان صوۈىنىڭ اولڭ طرفىدە، طاو اوستۈندە ايسكى قزان خرابە سىنىڭ قالدقلىرى بار.
- (۳) تارىخى ناتارچە قول يازولرىنىڭ مېن طابا آلانغان قىرلىرىدە ھەر بىرىدە چىگىز خاننىڭ نىسبى، آقصاق تېمۈرنىڭ ھەرى، قىچقىق و قزان خانلىرىنىڭ اسملىرى يازىلغان ايدى.

درست حاضرگى تاتارلار آراسىدا قزاننىڭ سالنوى وآننىڭ كورشى سىندىگى بعض خەلقلەر (۲۴) ھىقئىدە تورلى روايتلار (۵) يورى؛ لىكىن آنىدى روايتلارنىڭ اصللىرى يوقىدۇر. شونىدى اصلسىز ھىكايەلەر لىزلوف ورىيېھوف نام ذاتلارنىڭ اثرلىرىدە بار (۶).

روس اساطىرىدە قزان شەھرى ھىقئىدە ۱۳۹۶-ئىلىدە دىكر ايتولە؛ اول دە بو مناسىت ايلە؛ توقتامش خان «سوزدال» كىتابلارنىڭ مىلكى اولان نىزنى نوۋغورود شەھرىنى الوغ كىناز واسىلى دىمىتىرى اوغلى ادارەسىنە بىرگان ايمىش. سوزدال كىنازى سىمىيون دىمىتىرى اوغلى اوز اخىيارى ايلە بو شەھرى بىراسى كىلماينچە قزان شاھزادەلردىن تىتەك (ياكە أنتەك) نىڭ ياردىمى بىلە شەھرى كىرى قايتارمىش. قزان تاتارلىرى نىزنى نوۋغورود ئىراسىن چىپىروب كىرى قزانغە قايتىمىشلار (۷)؛ لىكىن

(۲۴) صوڭ زىمانلردە (قزان) اسمى مشهور بولغانغە اساطىر كوچروچىلار كوپ وقتىدە بلغار اورنىدە قزان كىلمەسى قويغانلار؛ شونلقتىن تارىختە خىتالار بولغالاغان. نىقون II، ۳۶۲-ئىچى بىتىدە، ۱۲۲۹-ئىچى يىل آستىدە «قزانلىلار دىب آنالغان بلغارلار» دىو يازلغان در.

(۵) آ. آ. فوكسوا نام ذاتنىڭ «قزان شەھرىنىڭ سالنوى» دىگان بىر نىظملى ھىكايەسىدە (۱۸۳۶)، تاتارچەدىن شول روايتلارنىڭ بىرسى تىرجىمە ايتلىگان.

(۶) مىثلا قزان ساين خان طرفىدىن سالنغان ايمىش. لىكىن ساين ھالى مەناسىدە بىر سوز اولوب خاننىڭ اسمىدە قوشلوب يورتىلە طورغان بىرلىق ايمىش. «قزان ھىكومىتىنىڭ تارىخى» ۱۴-ص. ھىم «قزان تارىختىدە بىر تىجرىبە» ۷۵-ص. لىرگە باقى.

(۷) ۱۴۱۱-ئىچى يىلدە لىپىقوف شەھرى يىقىنىدە نىزنى نوۋغورود اورنلىرى اولان وقزان كىنازلىرى آراسىدا صوغش واقع بولدى، نىقون ۷، -

آنلارنىڭ آرتلارنىدىن كېلگان ھەسەوا ھەسكەرى بلغار، جوقوتىن وقزان شەرلر يىنى اشغال ايتەشەر.

الوغ محمد. آلتون اوردان خانلارنىدىن اولوب، ۱۴۳۵ نچى (۸) يىلدىن بېرىلى تارىخىدە مەلومدەر؛ بو وقتلردە الوغ اوردان ضعيفلىگان ايدى. الوغ محمد بېلىف تېراسىدە بايتاق طورغاندىن سوڭ ۱۴۴۴ نچى يىلدە نېژنى نوۋخورودنى آلتى؛ آندىن ۱۴۴۵ نچى يىلدە مورم شەرىنە باردى (۹)؛ لىكن كىناز واسىلى واسىلى اوغلى طرفىدىن قارشىلاندى. ۱۴۴۵ نچى يىلنىڭ يازىدە محمد خان اوغلىرى مەنتىك ايله يعقوب، سوزدال تېرالىرىن طالب يوردىلر؛ كىناز، اوزىنىڭ ھەسكەرى ايله، آنلارغە قارشى چىقتى؛ ۱۴۴۵ نچى يىلدە، آلتىنچى ابيولە سوزدال يىقىنىدە بولغان صوغشە روس ھەسكەرى يىكلىدى، كىناز اسىر آلتىدى (۱۰)، وشول اوق يىلنى اوكتابر آينىدە دىتە (تولاو) بېرو شرطى ايله آزاد ايتلىدى؛ لىكن وطنىنە قايتو ايله اوزىنىڭ يىقىنلىرى آنى قولغە آلوب كىنازلىكىنى ھەم بىتمەشلىرىدەر. الوغ محمد، شوندى فرىستلردىن فادەلەنوب، ۱۴۴۶ نچى يىلدە قزان اوزرىنە كىلدى. بو وقتلردە قزان آلتون اورداندىن آيروم بىر خانلىق

- ۳۶. ۱۴۳۱ نچى يىلدە كىناز واسىلى واسىلى اوغلى وولغا واما بلغارلار يىنە قارشى ھەسكەرى بياروب آنلارنىڭ بارىپلر يىنى اوز قول آستىنە آلتى، نىقون ۷، ۲۸.

(۸) ۲۵۰ Продолж. Царст. лѣт.; ۱۸۵

ھەم ۲۰۰.

(۹) ۱۴۴۵ نچى يىلدە تاتارلار موردوالر ايله صوغش قىلدىلر.

نىقون ۷. ۱۷۴.

(۱۰) ۸ — ۴ Врем. II. Цар. лѣт.; ۲۶۶ نىقون ۷

۱۹۵؛ ۳۲۷ II Сызд. Арх.; ۲۲۷ Прод. ۲۵۵.

اولوب، اوزىنە مەخسۇس مىرزىلارنى باشلىقلىرى ھەم بارايدى. مەھمۇد خان قزاننى ئالدى؛ قزان مىرزاسى ئالى بېيىنى اولتۇرۇپ، ئانڭ اوزىنە اوز اوغلى مەمتىكىنى خان ايتۇپ قويدى. قزان خانلارنىڭ نىسلى شوشى ذاتىدىن باشلانەدر. نىقون اوزىنىڭ «روس اساطىرنە»: «الوغ مەھمۇد اوغلى مەمتىك خان قزانە بىرىچى پادىشاھ اولوب، قزان خانلىقى شۇل كىشىدىن باشلاندى» دېمىش (۱۱).

الوغ مەھمۇد خان قزاننى آلتاچ آندە پادىشاھلىق قىلغان خانلار:

۱ — مەمتىك (۱۲) اولوغ مەھمۇد اوغلى، خانلىقىنىڭ باشى ۱۴۴۶ نىچى يىلدە اولوب، قايرى يىلدە وفات بولغانى مەلۇم تۇكل. ئانڭ بىرادىرى يەقۇب خان (*)، مەھاجر صورىتىدە روسىيەدە ەمر ايتىدى. بونڭ زامانەدە چىرمىشلىر تاتارلار ايله بىر اتقاغە كىلۇپ، روس بىرلىرىنە خەسۇسلا اوستوك اوزىرىنە ھىجوم ايتىلر و طالىبلر ايدى (۱۳).

۲ — خىلىل مەمتىك خان اوغلى (۱۴). بو ذات بىك آرزغە وخت پادىشاھ بولۇپ تۇردى.

۳ — ابراهيم (۱۴۶۷ — ۷۸) خىلىل خاننىڭ بىرادىرى. بو خاننىڭ قوماندە سىندە اولان قزان عىسكىرى ۱۴۶۷ نىچى يىلدە

(۱۱) «كىتاب الانساب» ۲۶۱ ص. نىقون VII ۲۳۳ ص لره باق.

(۱۲) تاتارچە قول يازمالرىندە مامق در.

(* روسچە نىسخەسىندە Ягуль صورىتىدە يازلغان. (مترجم)

(۱۳) Арханг. ۱۳۶.

(۱۴) كىتاب الانساب ۲۶ نىچى بېتىدە، اوشانداق تاتارچە قول

يازولرىندە مەزكۇردىر.

اوستوك (۱۵) شەرىنە ھىجۇم ايتىدى و قزان اوزرىنە كېلوچى روس عسكىرىنى
 وولغا آرقلى چىقارمادى. ۱۴۶۷ نچى يىلنىڭ دېكابىر آينىدە و ۱۶۶۸ نچى
 يىلنىڭ غنوار آينىدە روسلر چىرەشلردن بىك فانى صورتدە اوزلرىنىڭ
 اوچلرىنى آلدىلر. وياتقەلىلرنىڭ باردىمى ايلە ۱۴۶۸ نچى يىلنىڭ يازىدە
 قزانغە كېلەچك ايكىنچى بر روس عسكىرى اوزىنىڭ مقصودىنە ايرشە آلمادى.
 قزانلىلر وياتقە روسلرىنى يىگدىلر؛ روسلر طرفىدىن بارى قاما بويندەغى
 چىرەشلرگنە اطاعت گە كىتورلدىلر (۱۶). اوزلرىنىڭ قات قات چىكولورنىنە
 قارامى، روسلر ۱۴۶۹ نچى يىلدە قوتلى عسكىر ايلە ياڭادىن قزانغە
 كىلدىلر؛ لىكن بو سفارلردىن ھم ضرر كوروب، آخرىدە ماللرىن
 وكشىلرىن جو يوب قاچارغە مجبور بولدىلر (۱۷). نھايت ۱۴۶۹ نچى
 يىلنىڭ سىنتاىر آينىدە روس كىنازى ابوان واسىلى اوغلىنىڭ برادىرى كىناز
 غيورگى قوتلى عسكىر ايلە قزانغە كىلدى. كىناز قزاننىڭ تېرەسىنى ياندىردى.
 اش شول حالگە يىنكاچ ابراھىم خان اطاعت ايتىمىچى بولدى (۱۸)؛ لىكن

(۱۵) ۱۴۶۸ نچى يىلدە روس عسكىرى چىرەشلرنىڭ بىرلرىنى و باش
 اورنلرى اولان (دانئال) نى آلدىلر و قزانغە يقىن غنە بىر قالغاج بورىلوب
 كىرى و طنلرىنە قايتدىلر. ۱۴۷۱. نىقون VI ۵. وياتقەلىلر قايتلر
 ايلە وولغا بوينچە توشوب الوغ اورداننىڭ باش شەرى اولان سراىنى
 اشغال ايتدىلر ھم بىك كوب ماللر واسىلر آلدىلر. نىقون VI ۳۳.

Врем. ۱۴۳ Арханг. ۳۸۲ Царств. лѣт. (۱۶)

II ۴۷؛ نىقون VI ۴؛ Прод. ۲۴۳ III Сузд.

II Врем. ۱۴۴ Арх. ۳۸۹ Царств. лѣт. (۱۷)

۴۷؛ نىقون VI ۸؛ III Сузд. ۶؛ Прод. ۲۶۶

Прод. ۱۵؛ VI ۱۵؛ Царств. лѣт. ۳۹۷؛ نىقون VI ۱۵

۲۶۷ II Врем. ۵۱ Арх. ۱۴۶

شولاي دە الوغ كىنازنىڭ نوۋغورود (۱۹) ياندى يىگەچكىنە اوشانوب،
فرستى اوتكارماي، ۱۴۷۸ نچى يىلدە سنتابر آيندە وياتقە واستوك
شهرلرېنى طالارغە كىتدى (۲۰). ماي آيندە قزان اوزرىنە روس عسكرى
دخى كىلدى؛ خان ياكادىن اطاعت ايتدى (۲۱). تاتارلارنىڭ وعدە سزلكلرى
وروسلارنىڭ جزا بېرودە بوشاقلىقلىرى سېببى، سوگندىن بو ايكى خلق
آراسىندە بىك كوب فائىدە سز صوغشلىر واقع بولمىشدر.

ع — على ابراهيم اوغلى (۱۴۷۸ — ۸۷). آنىڭ برادىرى محمد
امىن قاچوب روس كىنازى ياندىنە كىتدى و آنى قزان اوزرىنە بارورغە
دېمەلەدى (۲۲). واقعا كىناز ۱۴۸۷ نچى يىلدە ۱۸ نچى مايدە اوزىنىڭ
عسكرى ايله قزان غە كىلدى؛ وطوقز نچى ايبولدى خانى اسىر آلوب اوزرىنە
محمد امىننى قزان خانى ايتوب قويدى (۲۳).

۱۲۷ III Сузд. (۱۹)

(۲۰) ۱۴۶۹ نچى يىل تېرەسندە ابراهيم خان يېرلرېنىڭ حسابى
آلمىشدر. نىقون VI ۱۱.

(۲۱) ۱۱۶ II Врем.؛ ۱۲۶ III Сузд.؛ نىقون VI ۱۰۵؛
1۵۶ Arch. ۱۴۷۸ نچى يىلدە الوغ كىناز ايوان واسىلى اوغلى صو
بولى ايله قزانغە عسكر بىاردى. نىقون VI ۱۰۶.

۱۶۳ Arch. (۲۲)

(۲۳) على (الهام) خان اوزىنىڭ آناسى، خاتونى وايكى برادىرى
ايله مسقواگە يىبارلدىلر. تاتار عاصىلرى آصلدىلر. على خاننى خاتونى
ايله وولوغدا شهرىنە يابوب قويدىلر. خاننىڭ آناسىنى، برادرلرېنى
وقز قازنداشلرېنى (بىلو اوزىرو) موناستىرىنە يابدىلر. نىقون VI

۱۲۱؛ ۳۱۳ Прод. ۱۶۳ Arch.

۵ - محمد امين (۲۴) (۱۴۸۷ - ۹۶). شول صورتله قزان خانلىرى روسيه نىڭ واسسال (*) لرى بولوب اولدىلار (۲۵). خانلر كىراك وقتك روس كىنازلىقنى ياردىم عىكسرى بىر مېچى بولدىلار (۲۶). شولاي اوق محمد امين گە ۱۴۹۶ ئىچى يىلك قش كونىك سېمىر يا خانى ماموق ايله صوغشى وقتىدە، روسلر اوزلىرى هم ياردىم ايتدىلار (۲۷). ماموق قزان ياندىن چىكىگىچ روسلر، شەرنى صاقلارغە كشى دە قالدۇرمايچە، قايتوب كىتىدىلار؛ قزانلىرنىڭ بىك كۇبسى ايله بىر اتفادە بولغان ماموق، ياگان قزانغە كىلدى. محمد امين خان قاچارغە مجبور بولدى؛ ماموق شەرنى اوز ادارەسىنە آلدى. مگر بو ياگانا كىم قزانلىرغە برده اوخشامادى؛ چونكە اول اوز خلقىنىڭ وسوداگرلرنىڭ ماللىرىنى عىصب لب آلا باشلادى. شونىڭ اىچون ماموق آرچەغە كىتكاچ قزانلىلر آنى ياگان شەرگە كىرتمىلار؛ وكنازگە

(۲۴) تانارچە قول يازولۇندە محمد در.

(*) واسسال دىوب قرون وسطى دە بر معلوم بىرىنى بىلاب طور وچى وشونىڭ اىچون بىرنىڭ خواجەسىنە (سىوزەرن گە) دان نولاي وچى ووقى ايله صوغش خىدمتلىرى ايتوچى كىشىلرگە ايتولە ايدى.

(۲۵) قزانلىلر كىنازگە اطاعت ايتارگە وعدە قىلدىلار. III Сувд. ۲۹۱. خان كىناز طرفىدىن تەيىن ايتلورگە وىب اقت (طوغرىلق) اىچون آنت ايتارگە تىوشلى بولدى (بىشرط). III Сувд. ۲۴۳.

(۲۶) II Врем. ۱۵۸: Арх. ۱۶۶.

(۲۷) شىيان پادشاهسى ماموق بىك قوتلى نوغاى عىكسرى ايله قزانغە كىلدى. بونى كوروب محمد امين خان خاتونى ايله مسقواگە قاچدىلار؛ آنىڭ ادارەسىنە كىناز طرفىدىن كاشىرا وسىر پوخف شەرلىرى بىرلىدى «مگر خان آندە دە اوزىنىڭ طبیعتىنى اوزگارتمىدى. كۇب كىشىلرگە آنىڭ ظلمى تىدى» نىقون VI ۱۴۸.

اطاعت ايتونى وعده قىلۇپ، مسقواگە اياچىلار يىباردىلر. ۱۴۹۷ نچى يىلدە قزانغە روس حكومتى طرفىدىن محمد امين خاننىڭ برادىرى عبد اللطيف خان يىبارلدى. بو خاننىڭ سىرايندە روسلار بىك كوپ ايدى. بو وقتدە ماموق خان سىبىر ياگە قايتوب كىتدى (۲۸).

۶ - عبد اللطيفى (۱۴۹۷ - ۱۵۵۲). عبد اللطيف نىڭ

۱۴۹۹ نچى يىلك ماموق خان برادىرى (آغامق) ايله صوغشى وقتىدە روسىيە آگا ياردم ايتدى. آغامق (۹) ۱۵۰۰ نچى يىلدە قزاننى ياكادىن اوچ آطنە مقدارى وقت محاصره ايتوب توردى. شەرنى مدافعه ده آندە بولغان روسلار هم قاتشىدىلر (۲۹). نه ايسە كىناز، عبد اللطيف خاننىڭ بعض حركىتلرندىن راضى اولمايىچە، ۱۵۰۲ نچى يىلدە آنى بوغاولاب مسقواگە كىتورورگە امر ايتدى (۳۰). آنىڭ اورنىدە محمد امين خان ايكنچى مرتبه قزان تىختىنە چقىدى.

۷ - محمد امين (۱۵۰۲ - ۱۵۰۵). نچى يىلك محمد امين

خان قىتتە چقاردى؛ قزانده بولغان همه روسلرنى حتى اياچىلارنى دە توتوب

(۲۸) II Врем. ۱۷۷؛ Прод. ۳۳۹؛ III Сузд. ۲۳۸؛

نيقون VI ۱۴۹.

(۲۹) VI ۱۵۸؛ III Сузд. ۲۵۷؛ Arch. ۱۷۴؛

II Врем. ۱۸۹.

(۳۰) آنى (بىلو اوزىرو) دىگان موناستىرغە يابدىلر. ۱۵۰۲ نچى

يىلدە آنىڭ اورنىدە سابىق قزان خانى محمد امين اوپوردى. نيقون VI

۱۹۹؛ Arch. ۱۷۹؛ II Врем. ۱۹۵؛ III Сузд. ۲۷۲؛ ۱۵۰۶

نچى يىلدە قزان شاهزاده لرندىن خدايقىل ابراهيم اوغلى مسقواده تنصر ايتدى وپىطار اسەينى آلدى. كىناز آگا اوزىنىڭ برطوغىمە قزانداشنى.

نكاحلادى. نيقون VI ۱۷۴.

آنلارنىڭ بار ماللىرىنى آلورغە قوشدى (۳۱)؛ وشول يىلنىڭ سىنتاۋر آينىدە نېژنى نوۋغورود اوزرىنە يوردى؛ لىكىن غلبە قازانە آلامادى (۳۲). ۱۵۰۶ نچى يىلدە قزانغە روس عسكىرى كىلدى. تاتارلار روسلارنىڭ قوتلېراك ايكانلرىنى سىزوب صوغشەيدانن كىتىدىلەر؛ ميداننى شول ساعت روسلار اشغال ايتىدىلەر. لىكىن شول كۈنلردە اوك (۲۵ اىيول) محاصرەدە قالغان تاتارلار، روسلار اوستىنە ھجوم ايتىدىلەر؛ روس عسكىرى بىك كۈب خلىق ومال جو يوب وطوبلارنىڭ بىر بولىكىنى قالدروب كىرى چىكارگە مېجور بولدى. (۳۳) بو واقعه دن صوڭ كۈب دە اوتىدى محمد امين بىك اوزگاروب كىتىدى. آنىڭ آناسى (۳۴)، روس كىزى ايوان واسىلى اوغلى بىرلە بىر ائفاقدە اولغان، قىرىم خانىنىڭ خاتونى ايدى؛ شونىڭ واسطەسى ايله ۱۵۰۷ نچى يىلدە محمد امين بىرلە روسىيە آراسىدە ايسكى مناسىبتلر ياكادىن قوزغاتلدى. محمد امين خان، توتقونلار (اسىرلار) نى آزاد ايتىدى واوزىنىڭ كىزىگە بوى صوناچىقىنە وعدەلر بىردى (۳۵).

(۳۱) نىقون VI ۱۷۲؛ III Сузд. ۲۸۲؛ Arch. ۱۷۸؛ II Врем. ۲۰۱.

(۳۲) نىقون VI ۱۷۳؛ II Врем. ۲۰۱.

(۳۳) نىقون VI ۱۷۵؛ II Врем. ۲۰۵؛ Прод. ۳۴۶؛ III Сузд. ۲۸۷؛ Arch. ۱۷۸.

(۳۴) قىرىم حاكىمى مىكلى گىراى خاننىڭ خاتونى (نارسلطان) بىكە ۱۵۱۱ نچى يىلدە، اوزىنىڭ قزان خانلىرى اولان اوغلىرى محمد امين وعبد اللطيف ايله كورشور اىچون، قىرىمدىن مسقوا آرقلى قزانغە باردى. كىزى ايوان واسىلى اوغلى آگا ھىرتورلى ھىزىت وحرمتلر قىلدى. نىقون VI ۱۸۸. (۳۵) محمد امين اوزىنىڭ دوست بولاچقىنە كىزىنى اوشاندى. ھىرايكى ھىكومەت بىر نېچە مرتبە بىر بىرسىنە اياچىلر بىبارشدىلەر (۱۵۱۲). نىقون VI ۱۷۸، ۱۹۱؛ III Сузд. ۲۹۲.

۸ — شيخ على (*) (۱۵۱۶ — ۲۱). محمد امين خان اوزى بىك
 آغر بر خسته لىككه دوچار بولغاچ كىناز واسىلى دن، اول وقتده روسلر قولنده
 طوتقون بولوب ياتمىده اولان، برادرى عبد اللطيف خاننى ايكنچى مرتبه
 قزان خانلىغىنه چىقارونى اوتتى. بو اشكه كىناز هم راضى بولوب عبد اللطيف
 خاننى قزانغا قايتاروب يىباردى و آگا «كاشىرا» شىرىنى بىردى (۳۶) محمد
 امين خان اوزاق آغرغاندىن سوڭ ۱۵۱۸ نچى يىلده، دىكار آينده وفات
 بولدى. برادرى عبد اللطيف ايسه ۱۵۱۷ نچى يىلنىڭ نوپاىر آينده اوق
 اولگان ايدى (۳۷). قزانلىلارنىڭ اوتتوى بويىچە كىناز طرفىدىن آنلارغە،
 استىرخان خانلرى نىسلىدىن اولان، شىخ على خان تىيىن ايتلوب (۳۸)
 ۱۵۱۶ نچى يىلده آپرىل آينده قزانغە كىلىدى (۳۹). شىخ على خان بىك

(*) بو كىتابنىڭ روسچە نىسخەسىندە روس و عرب خرىف بىرلە
 (شىخ على) دىب يازلغان. اما محترم رضا الدين افندىنىڭ «مشهور
 خاتونلار» نام اثرىنىڭكى «سىمون بىكە» مقالهسىندە باشقىە عمومى و خصوصى
 مقاله لرىندە بو ذات (شاه على) صورتىندە استعمال ايتولەدر. (مترجم)
 (۳۶) نىقون VI ۲۰۵.

(۳۷) نىقون VI ۲۱۰. ۱۵۰۹ نچى يىلده، قىرىم حاكىمى مىكلى
 گىراى خاننىڭ طرشوى آرقاسىندە، كىناز، اسىر عبد اللطيف خاننى زىنداندىن
 چىقاروب، آگا يورىيف شىرىنى بىردى. نىقون VI ۱۸۵.
 (۳۸) كىتاب الانساب I ۲۴. شىخ على ۱۵۱۶ نچى يىلده بىر نچى مارتىدا
 قزانغە كىلىدى. آرادەغى دوستلىقنى ساقلاپ اىچون روسلار ايلە قزانلىلار آراسىندە
 بىر مەھەك يىصالوب تاتارلار طرفىدىن: سىد، اولانلار، كىنازلار، قاراچىلار، اىنىكلار،
 مىرزالار، ملالار، شىخلار و بارچە قزان خلقى قول قويدىلار. نىقون VI ۲۱۸.
 (۳۹) نىقون VI ۲۱۸؛ Прод. ۳۶۵؛ Врем. ۲۶۱؛ Сузд.

چركىن قياقتلى بركشى ايدى (۴۵). بو خان قزانلىلارغە بىردە اوخشامدى، چونكى اول، طوغرى بركشى اولوب، قزانلىلارنى خلق طالارغە آلوب يورمى، بلكە اوزىنىڭ حامىسى اولان كنانىڭ بيمورغىنى بىك نىچكەلب يىرىنە يىنگرە ايدى. ۱۵۲۱ نچى يىلنىڭ يازىدە قزانلىلار آنى قووپ يىباردىلار واورىنە قىرىم خانىنىڭ اوغلى صاحب گراى خاننى قبول ايتىدىلار (۴۱).

۹ — صاحب گراى (۱۵۲۱ — ۲۴). بو خاننىڭ امى بويىچە تاتارلار قزاندهنى روس اياچىلىرى وروس سودا گرلر بىنى طوتوب آلدىلار وىر آردن آنلارنى بتونلاي اولتروب بتوردىلار (۴۲). شىخ على، كنان يانىنە باروب بىك كوب شكائتلر قىلدى. لىكن اول وقتدە كنان اوزى بىك آغر برحالدە ايدى. مسقوانى قىرىم خانى محاصره ايتكاج (۴۳)، شىخ على ۱۵۲۱ نچى يىلدە سىنتابر آيندە آنىدىن قاچدى. ۱۵۲۳ نچى يىلدە آوغوست آيندە قزانلىلارغە قارشى عسكەر يىبارلسەدە، (سورا) صوى بويىنە

(۴۵) كنان شىخ على خاننى قايتلار ايله توبان طابا الوغ شەر اوزرىنە يىباردى. خان الوغ بدنلى كشى اولوب آط اوزرىنە يورى آلدى ايدى؛ اوزى بىك عقللى ذات بولسەدە عسكەر آراسىدە بهادرلق كورسانە آلمادى. نىقون VII ۱۲۵.

(۴۱) نىقون VI ۱۸۸، ۴۳۵؛ II Врем. ۲۶۶؛ Прох. ۳۶۸. رۇس اساطيرىدە تورلى عبارە برلە يازلسەدە تاتارچە قول يازولرىدە صاحب گراى صورىتىدە يورتىلەدر.

(۴۲) نىقون VI ۲۲۷.

(۴۳) هەربەرشتىن (Herberstein) CIII.

بو ذات (۱۴۸۶ — ۱۵۶۶) گىرمانىا اياچىسى بولوب ۱۵۱۷ و ۱۵۲۶ نچى يىللردە بىكى مرتبە روسبەگە كىلدى. مسقوا حكومتى حقتىك آوروپادە چىققان ايكى اۆلگى مكمل اثر بو ذات نى بولدى. (پاولىنفوندىن).

(واسيل غورود) شەرىنى سالودن باشقە بىر نەتىجە چىقاردى (۱۴۴). آخرىندە قزانغە ۱۵۲۴ نچى يىلدە ايبول آيندە شىخ على خان ايله بىرلىكتە، يوز سىكسان مىڭدىن ئارتۇق بىر روس ەسكەرى كېلىدى. لىكىن بوسىردىن دە قانداق بولىمىدى، چۈنكى آشار، اچار نىرسەسى كېتىرتىۋەتسە، بىيىك آغرايدى؛ روسلار بىيىك كۆپ قوراللىرىنى يوقالدىلار. صوغوش امرلار بىيىك يۈمەشاق بولغان اوستىنە، صوغوشنى باشلارغە باشلىرىدە درد ودرمان يوق ايدى. شول آزادە صاحب گىراي خان آنلارنى اوزىنىڭ آتلى ەسكەرى بىلەن چولغاب آلدى. آوغۇست ۱۵ نە ەسكەر قزان استىنەسىنە يېقىنلاشتى. مگر قزاننى آلفۇزى ايكىنچى وقتغە كېچىكىردى؛ باشلىقلار، قزانلىقلار طرفىدىن بىرلىككەن اطاعت وەدەلەردىن بىيىك مەمنون بولۇپ كېرى چىكىلدىلار. ەر ايكى طرفىدىن اياچىقلار ھازىرلىدى. قزان خلقى اوزلارنىڭ اطاعت قىلەچىقلىرىنى و دوست طور اچقىلارنى سويلايدىلار (۱۴۵). شول آزادە صاحب گىراي خان، روس ەسكەرىنىڭ كۈبلىكىنى كۈرۈپ، قزاندىن قاچىدى. قزانلىقلار كىناز واسىلىگە اياچىقلار بىلەن اوزلارنىڭ روسلار ايله تۇتۇشقا قالاچىقلىرىنى بىلدىردىلار و خانلىقغە مىڭلى گىراي خاننىڭ ايكىنچى اوغلى صفا گىراي خاننى طلب ايتىدىلار.

۱۰ - صفا گىراي (۱۵۲۵ - ۳۵). ۱۵۲۶ نچى يىلدە صفا گىراي خان كىنازگە دوستلىق تەقدىم ايتىپ و ايسىكى واقىلارنى اونونورغە اوتتۇپ اياچىقلار بىلەن شۇندى ياخشى مۇناسىبتىلەرگە قارامى ۱۵۳۰ نچى يىلدە قزانغە روس ەسكەرى يىنە كېلىدى؛ صفا گىراي خان اوز ەسكەرى ھم

(۱۴۴) نىقون VI ۲۲۹؛ Сузд. ۳۷۹؛ РАР II Врем. ۳۷۷ Прод.

(۱۴۵) ھەر بەشتىن VI ۲۲۹؛ Прод. ۳۷۹؛ Врем. ۲۸۰ III Сузд. РАР II

تفاچىپلىرى اولان نوغاي و استرخان تانارلىرى ايله روسلارغە فارشى چقىدى. غلبە روسلار طرفىدىن بولدى. آنلار بىك كۆب تانارلىرى و بارىدىن دە كوبراك چىرمىشلىرى اولتردىلەر، حتى تانارلىق طوبلار بىنى دە اوز قوللار بىنە آلدىلەر. خان شەر اچىنە قاچدى؛ روسلار آنى هم محاصره ايتدىلەر. محاصره اچىنە قالغان شەر خلقى صاح صوراب و كىناز مصاحت ايتكان خاننى قبول ايتمىكچى بولوب و كىل بىاردىلەر. آنلارنىق صورالغانلىرى قبول ايتىلدى؛ روسلار كىرى كىتىدىلەر (۱۴۶). ايسىكچە و عىلار بىرلە ياگان اياچىلەر كوندىلدى. شول اياچىلەر آرقلى روسىيە حكومتى قزانلىلارنىق اوزلارنىق، صفا گراى خاننى توشروب اورنىنە كىناردىن شىخ على خاننىق برادىرى جان على خاننى صورانه بىلدى. جان على ۲۹ نچى ايمولك ۱۵۳۱ نچى يىلك روس اياچىلرى طرفىدىن قزان تىختىنە چقارلدى (۱۴۷).

Прод. (۱۴۶) نىقون VI ۲۳۵؛ Суд. ۳۹۲؛ Врем. ۲۸۸؛ ۳۸۶. روسلار قزاننىق بر كىچىك قلعە سىنى آلدىلەر. صفا گراى اطاعت وعده ايتوب خط بىاردى؛ خطىندە اول، قزاننىق ياخشى كىشىلەر آز قالغانىن سويلاب، اوزىن كىنارنىق اوغلى دىوب آناغان و صوغىش وقتىندە روسلار طرفىدىن آلتىغان طوبلارنى كىرى قايتارونى اوتىنگان ايدى. نىقون VI ۲۳۸، ۲۴۱. قزاننى قورال بىرلە قوتسىزلى آلتماغان واسىلى، آگا ايكىنچى تورلى بر ضرر ياصادى؛ اول سوداگرلارنى قزان يارمونكه سىنە بارودن طىدى و آسيا بىرلە تجارت اىچون وولغا اوزرىق اولان مكاربەنى تىعين ايتىدى. (گ. قايدانف تارىختىن).

Прод. (۱۴۷) نىقون VI ۲۳۴؛ Суд. ۳۹۷ III؛ Врем. II ۲۹۱. قزانلىلار اوز خانلىرى صفا گراىنى قودىلەر، خاتونىنى (نوغاىگە) آتاسىنە بىاردىلەر. نىقون VI ۲۴۲. كىناز قزانلىلارغە جان على خاننى بىردى؛ مگر آننىق اوغلى ايله برادىرىنى مسقواده امانت ايتوب آلوب قالدى. نىقون VI ۲۴۳.

۱۱ — جان على (۴۸) (۱۵۳۱ — ۳۵). بر نېچە يىللار طنج اوتدى. جان على اوزىنىڭ خلقى ايله كىنازگە طوغرىلىق كورساتتى (۴۹). قزاننىڭ بۇ صورتنى اداره قىلىنۇوندىن مەمنون بولماغان شېخ على «بىلو اوزىرو» موناستىرىنە يابلىدى (۵۰). صفا گراى قىرىمغە كىتىدى و آندە تىزدىن خان بولىدى (۵۱). ۱۵۳۵ نچى يىلنىڭ سىنتابرىندە قزانلىلار جان على خاننى اولتروب، ۱۵۳۴ نچى يىلدە قىرىم تىختىدىن توشورلىگان (۵۲)، صفا گراى خاننى (۵۳) ياگاندىن قبول ايتىدىلار.

۱۲ — صفا گراى (۱۵۳۵ — ۴۶). اول قىرىم خانىنىڭ ياردىم

(۴۸) ناتارچە قول يازوارىندە على خان دىو يازلغان.

(۴۹) نىقون VI ۲۴۹؛ III ۲۰۵؛ Царст. кн. ۳۶. (۵۰) Cызд. ۲۶۶؛ نىقون VI ۲۵۲. كىناز شېخ على خانغە كاشىرا وسىر پوخف شىرلارنى بىروب آنى اوز ياندىدە طوتا ايدى. مگر اول بر آزدىن كىنازنىڭ كوزىدىن توشدى. بۇ شىرلار آنىڭ قولدىن آلتىب (۱۵۳۴). اول اوزى خانونى ايله برگە بىلو اوزىروغە يابلىورغە بىبارلىدى. نىقون VI ۲۵۰ ھم ۲۵۳. كىناز، جان على خاننىڭ صورراوى بونېچە ناتار طوپلارنى قزاندى قالدورورغە رىخت ايتىدى. نىقون VI ۲۵۴.

(۵۱) III ۴۳۰؛ نىقون VI ۲۵۵. ۱۵۳۴ نچى يىلدە سابىق قزان خانى صفا گراى قىرىم خانى اسلام ايله بىرلىكدە رازان شىرىنە ھىجوم ايتىدىلار. لىكن روسلار طرفىدىن قارشىلانوب قاپارغە مېجور بولدىلار. نىقون VI ۲۵۶.

(۵۲) IV ۲۰ Cызд.

(۵۳) Царст. кн. ۵۱؛ IV ۵۳؛ نىقون VII

ايتوينه اوشانوب، قزان تيره سنده ظلم لار قىلدى (۵۴). گرچه قريم خانى روسيه ايله قزانلىلار آراسىنى تىچلاندرغە طرشسەدە صفا گراى خان كىنازگە بوى صنونى اصلا قبول ايتىدى (۵۵). آخىرنە، صفا گراى خاننىڭ قريم كشىلر ينى بىك بولا كىلاوندن طوويوب بىكان، قزان خلقى (۵۶) ۱۵۴۶ نچى يىلدە آنى قزاندىن قودىلار. شىخ على خان ۱۵۳۵ نچى يىلدىن بىرلى كىنازنىڭ اعتبارندە اولوب، اوز ادارە سىنە كاسم شەرىنى هم آلمش ايدى (۵۷). قزانلىلار اطاعتلى بولونى وعدە ايتوب آنى اوزلرىنە خانلىقغە صوراب آلدىلار (۵۸).

۱۳ — شىخ على (۱۵۴۶). شوشى يىلنىڭ اون بىشچى ايووندى قزانغە كىلدى؛ آنىڭ خانلىقى بارى بىرگە آى دوام ايتىدى. قزان

(۵۴) Царст. кн. ۶۲ IV Сузд. ۶۳؛ ۱۵۳۶ نچى يىلدە، ايوول آينىڭ قزان تانارلىرى كىسا كىن گنە نىژنى نوۋغورود وبالاخنا يانينە كىللوب چقىلار؛ بو شەرلرنى ياندىروب كوب كشىلرنى توتقون آلدىلار. كىناز مورمىن عسكەر بىباردى؛ قزانلىلار چىگىلدىلار، مگر تىزدن قاستراما شەرى يانندە پىدا بولدىلار. نىقون VII ۱۱ هم ۱۲.

(۵۵) IV Сузд. ۱۰.

(۵۶) Царст. кн. ۲۰ VII نىقون ۱۱۸.

(۵۷) IV Сузд. ۵۴.

(۵۸) ۱۵۴۲ نچى يىلدە قزان خلقى كىنازگە اوزلرىنىڭ صفا گراى خاننى قوغانلىقلرىنى وبارچە قىرىملىلارنى اولترگانلىكلرىنى وآننىڭ ايله طىچ طورە چقىلرىنى خىبر ايتوب، خانلىقغە شىخ علىنى صورادىلار. نىقون VII ۴۶.

خلقى آنى قىرۇپ اورنىنە صفا گىراي خاننى قىبول ايتىدىلەر (۵۹).

۱۴ — صفا گىراي (۱۵۴۶ — ۱۴۸). قزانلىلەر آراسىدە آندىن

مىنۇن توگىللىرى دە بار ايدى؛ تاتار الوغلىرىدىن بىك كۆپ كىشى روسىيەگە كۆچىدىلەر؛ اوشانداق وولغانك اوڭ طرفىدە بولغان چىرمىشلەر روس كىنازىن اىختىيار ايتىدىلەر (۶۰). ۱۵۴۸ نىچى يىلدە فېرال ومارت آيلارىدە قزان آستىنە پادىشاھ ايوان واسىيلى اوغلى ايله بىرلىككە روس عىسكىرى كىيلىدى. صوغىشدىن صوڭ ھەر ايكى طرف طارالدىلەر (۶۱). شول يىلنى كوز كۆنىدە قزانلىلەر غالېچ شھرى تېرەسىنى بىر نېچە مرتبە غارت ايتىدىلەر (۶۲).

(۵۹) IV Сузд. ۱۷۶؛ نىقون VII ۴۶؛ Царст. кн. ۱۲۱.

قزانلىلەر صفا گىراينى قامانك آرى ياغىنە بىباروب طوردىلەر؛ ۱۵ نىچى آوغۇستكە اول كىبرى قايتىدى وشېخ ھلى طرفدارى بولغان قزان خانلىرىنى اولتروب قىرىپىلارنىڭ ياردىمى بىرلە اوڭكىچە قزانكە ھىكم يورته باشلادى. نىقون VII ۴۸ ھم ۵۰.

(۶۰) Царст. кн. ۱۲۶؛ IV Сузд. ۱۸۲. ۱۵۴۷ نىچى يىلك

چىرمىشلەر، قزان بىرلە صوغىش وقتىكە روس عىسكىرىكە خىدمەت ايتىۋى وەكە ايتىۋى، كىنازكە عرىضە كۆندىدىلەر. نىقون VII ۵۰.

(۶۱) Царст. кн. ۱۴۵؛ IV Сузд. ۲۰۲؛ نىقون VII ۶۰؛

۱۵۴۸ نىچى يىلك پادىشاھ ايوان واسىيلى اوغلى (غوزنى) شېخ ھلى خانغە مېشار بىرىدىن چىغارغە قوشدى، نىقون VII ۶۱. ۱۵۴۸ نىچى يىلنىڭ فېرال آينىدە پادىشاھ نىژنى نوۋغوروددە ايدى. روس عىسكىرى شېخ ھلى خان ايله بىرلىككە ۱۸ نىچى فېبرال كە قزانغە كىيلىدى. صوغىش آرچە ياغىنە بولىدى. لىكىن روسلەر قش جلى، ھوالار ناچار، قار آز بولغانغە اوڭغابىسىزلا نوب كىبرى كىتىدىلەر. نىقون VII ۶۲.

(۶۲) IV Сузд. ۲۰۶؛ نىقون VII ۶۵؛ Царст. кн. ۱۵۰.

۱۵ - اوتاماش (۱۵۴۹ - ۱۵۱۰). ۱۵۴۹ نىچى يىلده مارت آينده صفا گراى خان قزانده وفات بولوب، آنىڭ اوتاماش گراى (۶۳) اسملى ايكى ياشلىك اوغلى خان مانىلىدى. اوتاماش گراينىڭ وصىلىرى صالح صورادىلر (۶۴)؛ لىكن كىناز ايوان آنارنىڭ صوراغانلرىن قبول اينماينچە ۱۵۵۰ نىچى يىلده فېبرالنىڭ اون بىرىدىن بىرىنىچە قزاننى محاصره قىلۇپ توردى؛ فقط ھوالر جىلنە باشلاغاچ غنە محاصره توقتاتىلدى (۶۵). ۱۵۵۱ نىچى يىلده ماى آينده زويە قالاىنىڭ سالنوى خانلىقىنى بىترىگە چىن اجتھادلىر صرف قىلىنغانلىقىن آڭلاتە ايدى. ياڭا سالنغان شەھىردە روسلر بايناق عىسگر قالدردىلر؛ قزان بىرلە چىكىداش يىرلىرىنى اشغال ايندىلر. ھەر طرفدىن قىصلغان قزانلىلر، بو اوڭغايىسىز حالدىن شىخ على خاننى قبول

(۶۳) ناتارچە قول يازولرىندە اوتاماش خان.

(۶۴) Царст. кн. ۱۵۱؛ IV Сузд. ۲۰۱؛ نىقون VII ۶۴. ۱۵۴۹ نىچى يىلده كىناز ايوان قزاندىن، صفا گراى خاننىڭ مارت آينده وفات بولۇى وقزانلىلرنىڭ ياردىم صورارغە قىرىمغە باشرىن كىشى بىبارولرى حقنىڭ، بىر خىبر آلدى. اىپول آينىڭ ياڭا خان اوتاماش گراى صالح صوراب كىنازگە خىبر بىباردى؛ كىناز آڭا «اگر صالح نىلاسهڭ يىخشى كىشىلر بىبار» دىب جواب بىردى. نىقون VII ۶۵.

(۶۵) Царст. кн. ۱۵۳؛ نىقون VII ۶۶؛ IV Сузд. ۲۱۰. ۱۵۵۰ نىچى يىلده پادىشاھ اوزى قابان كولى ياندىھ توردى، شىخ على خان ايلە الوغ بولۇق گە ھم آل عىسگرگە شەھىر قارشى سىندە آرچە ياغىندە طورورغە، شاھزادە يادكارگە قزان صوينىڭ آرى ياغىندە شەھىر قارشىسىندە طورورغە، اوڭ قول وصول قول عىسگرى ايلە اختىياط بولۇقىنە الوغ بولۇق بىرلە بىر تىرىب دىن بولۇق آغزىنىڭ شاقىشى كولى ياندىھ شەھىر قارشىسىندە طورورغە وبتون عىسگرگە توڭارە كلانوب شەھىرگە بىردىن ھىجوم اينازگە قوشىدى. نىقون VII ۶۶.

ايتو بىرلە قوتولمىچى بولدىلار شونىڭ اېچون صبى اوتامشنى (۶۶)
 آناسى (۶۷) ايله بىرگە زوبە فالاسېنە بىباردىلار (۱۵۵۱ سنە ۱۱ آوغوست).
 ۱۶ - شىخ على (۱۵۵۱ - ۵۲)، ۱۵۵۱ نچى يىلە آوغوست
 ۱۹ سنە روس بايارلارى وبش بوز اوچى عسكرى ايله بىرلىكە قزانغە كىردى.

(۶۶) خرېستىيانلىققە كوچىرگاچ آنى آلىكساندر دىب آتادىلار.
 سوز چىغانىك: فاضل رضا^۴ الدىن افندىنىڭ «مشهور خاتونلار» دەغى
 سېون بىكە مقاله سىندە، اوتامش و آناسى سېون بىكەنىڭ ۱۵۵۱ نچى يىلە
 بولغان صوغوشك روس عسكرى طرفىدىن اسپر آلتىدىغى وەسقوادە اوتامشنى
 خرېستىيان ايتىدكلىرى وشول يىلدە اوق شىخ على خان قزان نختىنە چىقچاق
 سېون بىكە روسلار طرفىدىن آگا كوچلاب بىرلىسەدە آرالرنىدە كوركام
 تركلكك بولماو سېبىلى شىخ علىنىڭ آنى روسىيە دولتىنە اسپر ايتوب
 كىرى بىباردىكى، بىيان ايتلمىشدر. ظن عاجزانەمە كورە، فوكس چىنابلرى
 سېون بىكەنىڭ قزاندىن شوشى بىبارلويىن ساتاشدروب يوقارىلە غىچە شەر
 خلقى طوتوب بىبارگان ايتوب يوروتە بولورغە كىراك، الله اعلم. (مترجم).
 (۶۷) ۱۵۵۲ نچى يىلدە، اوتامش گراى خاننىڭ آناسى روس
 اساطىرنىڭ ملكە يويونبوك يا كە سېون بىك دىوب آتالادر. تاتار اساطىرنىڭ
 سېون بىكە حقنىدە بىر بىردەدە ذكر ايتلمى؛ حاضرگى قزان تاتارلىرىنە بو
 اسم بىتونلاى معلوم توگل.

روسلردە «سېون بىكە سرايى» دىوب آتالغان قزان قلغە سىندەغى
 مشهور منارە ظنمە كورە روس پادىشاھلرنىدىن آلىكسى مېخايل اوغلى عصرنىڭ
 يا كە آنىدىن بىر آرز صوغقى راق زمانىك اشلنگان روس اشى بولورغە اوخشى.
 (سوم بىكە) اسمى خىراسقوف دىگان بىر روس مھررىنىڭ قزان آلتىوى
 واقە سىندىن آلتوب يازلغان «روسىيادا» نام ادبى اثرنىڭ گنە رول اوپنىدر.
 اول ملكەنىڭ چىن اسمى «سېون بىكە» در.

لكن تيز كوندن آي روسلارده ئاتارلارده ياراتمى باشلادىلار. شىخ على خان نويا بىر ۱۴ نەك اوزىنىڭ سىراينەك قزاننىڭ ايكى الوغلىرىدىن يىتمىش كىشىنى اولترىدى. شىخ على خان قزانلىلارنىڭ تورلى وقتدە روسلاردىن آلغان غنىمەتلەرنى كىرى قايتاروب بىرورگە مېجور ايدى؛ مگر اول شونىڭ قارشىسىنە، وولغاننىڭ اوڭ طرفى قزان حكومتىنە قايتارلسون، ايدى ديوب صورادى؛ لىكن آننىڭ بو صوراوى كىناز طرفىدىن رد قىلىندى. خان بىك كېمىسندى، روسلار و ئاتارلار طرفىدىن ايتلىگان هر تورلى طلبلارغە دە بىك بورچلىدى، و آنى هر وقت اوترواحتماللىرى بولغانلىقىدىن، قوزقوب كىنازنىڭ مصلحتى ايله ۶ نچى مارتدە ۱۵۵۲ نچى يىلدە اوزىنىڭ اوچىلىرى ايله قزاندىن چغوب كىتىدى (۶۸).

۱۷ - يادكار (۱۵۵۲). شىخ على دن قوتلور اىچون قزان خلقى روس تورەسى قبول ايتارگە رضا بولسەلردە، قوتلوب يىتكاچ اول اشكە يقىن دە كىلمادىلار. آنلار شەردە بولغان روسلارنى اولتردىلار، زويه قالاسى تىرەسندە طوروچى خىلقلار آراسىندە قىتتە چغارورغە طرشدىلار و ۱۵۵۲ نچى يىلنىڭ آپرىلىندە نوغايلاردىن استرخان خانىنىڭ اوغلى يادكار خاننى قبول ايتدىلار (۶۹). كىناز بىك ايشلى عىسكەر بىرلە ۲۰ نچى آغوستدە

(۶۸) قزانلىلار كىنازدىن، آننىڭ شىخ على خاننى آلوب اورنىنە بىر قائم مقام (نامېستنىك) بىرورىن هم آنلارنى دە يعنى قزانلىلارنى دە زويه قالاسى كىشىلىرى شىكىللى ايتوب طوتتوروب اوتتىدىلار. شىخ على ۱۵۵۲ نچى يىلدە ۶ نچى مارتدە قزاندىن زويه گە كىتىدى؛ كىناز نامېستنىك ايتوب سېمپيون مىكولېنسىكى دىگان بىر كىشىنى تەيىن ايتتى. نېقون VII ۱۷۰۷. (۶۹) Царств. лѣт. ۲۰۷. شىخ على كىنازگە قزاننى قىش كوندە مھاصرە ايتارگە، كىگاش بىردى؛ چونكى «قزان شەرى الوغ نەلەر اچىندە، اورمان وكوللار آراسىندە بولغانغە كورە آننىڭ تىرەسندە طوڭ بىرلە صوغوش قىلما. ا. گىغانلار، بولاجىق ايدى» نېقون VII ۱۱۵.

۱۵۵۲ نچى يىلده قزان آستىنە كېلىدى (۷۰). بىك اوستالغى بىرلە شەرنى
 محاصره ايندىلەر. شەرگە كرە طورخان يوللارغە هر برىنە قارشى طوبلەر
 قويلوب اوط آچلدى. رازمىصل دىگان بر نەسە مەندسى (۷۱) ۱۰ نچى
 آغوستىن بىرلى ير آستىن يوللر قازو ايله مشغول ايدى. هر بر
 قىلغان تەدبىرگە رد جوابى آلتاچ روسلر ۱۵۵۲ نچى يىلده ۲ نچى
 اوكتابردە ايرتە بىرلە شەرنىڭ استىنەلرىنى كوتارتدىلەر؛ وغىرتلى
 قارشى لقلرغە قاراماي شەر اچىنە كرديلەر. خان اسىر آلتىدى (۷۲)؛ وپادشاه
 طرفىدىن عىبلرى كېچىرلگىچ تەنصر ايتوب سىمپون اسىشى آلتىدى.

(۷۰) ۱۵۵۲ نچى يىلده آغوست آينده پادشاه ايوان واسىلى
 اوغلى (سورا) نەرى ياندىك اوزىنىڭ عسكرىنى كوزدن كېچروب ۱۳ نچى
 آغوستده زوىە فالاسىنە شىخ على خان يانينە كېلىدى. آندىن پادشاه،
 قزان خلقىن اوز اختىيارلىرى بىرلە بىرلوگە كوندىر مەكچى بولوب بو طوغرىدە
 سويلاشور اىچون، يادكار خاننى زوىە فالاسىنە چاقروب خط يازدى.
 ۲۰ نچى آغوستده پادشاه قزان صوبىن آرقلى چىقماچ، شىخ على يادكار
 خاندىن جواب آلتىدى. جواب خطى طوباس وقاتى سوزلر ايله پادشاهغە
 خرىستىيانلىقغە تىوب يازغان هم خطنىڭ آزاغدى خاننىڭ روسلر ايله صوغشورغە
 حاضر ايكانى بيان ايتلىگان ايدى. نىقون VII ۱۴۹.

(۷۱) Царств. кн. ۲۸۴. اساطىرده ايتكان: «رازمىصل دىوب
 آتالغان نەسە، شەر واطو كىبى اشلرگە بىك اوگرانگان حىلەكار بر كشى
 ايدى» دىوب. XVII Древн. Вивл. جزء ۱۰۷ بيت. قلعه طوغرىسىنە
 ير آستىن يول ياصالوب استىنەنىڭ بر قسىمى دارى بىرلە واطدىلدى.
 نىقون VII ۱۷۴.

(۷۲) نىقون VII ۷۳، ۱۸۸ Царств. кн. ۱۶۱ — ۳۱۴۷؛
 Сузд. ۲۲۲ — ۴۵۶. قزاننىڭ محاصرهسى ۱۵۵۲ نچى يىلده ۲۳ نچى -

قزان آلغاندىن بىر آز وقت اوتكاج آنڭ خلقى ياڭا حكومت گه عادتلاندى. لىكن وولغانڭ صولتدغى خلقلار بىك جش اطاعتلرىنى بوزالار وهر وقت مخصوص بىبارلگان عسكەر بىرلە تاچلندىرلەر ايدى (۷۳). خلق غە يىصاق سالنسىدە كوپ وقتدە تولامىلر ايدى (۷۴). يىصاق

- آوغوست دە (۹۶۰ ھجرىيە) باشلانوب ۲ نچى اوكتابردە شەر آلندى. ۶۴ نچى يىتەككايە قىلە در: «دارى ياندىرلغانچە حصارنڭ آستى قازلغان ايدى. روسلر جورى قاچقان بولدىلر. قزان خلقى دشمندىن قوتولدى ديو اويلاپ حصاردىن چقىدىلر. شول وقتدە دارى شارطلاب آنلرنڭ كو بىسى هواغە اوچدى.» مھاصىرە وقتدە شەرنڭ ھەر طرفىن عسكەر چولغاب آلغان ايدى كە، قزان خلقى قلەھ اجندىن اصلا چغا آلماي ايدى. پادشاھ شەر خلقىنە بىر تائارى بىاروب، اگراوزا اختيارلرى بىرلە بىرلەسەلر آنلردىن بىر جان دە سلامت قالمىچىن، اعلان ايتىردى. روسلر شەرنڭ بىر آستىدىن صوغە يورى طورغان يولدىن كوتارتىدىلر وشەرگە بومبا ھم جىرەلر بىباردىلر. نىقون VII ۱۷۵.

۲ نچى اوكتابردە شەر آلندى و آنە بولغان تائارلر ھەمەسى اولتىردىلر.

نىقون VII ۱۷۶.

(۷۳) نىقون VII ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۵ ھم باشقىلر؛ V Сурд., ۲،

۷، ۲۲ ھم باشقىلر.

(۷۴) روسلرنڭ يىصاقچىلرى آنلر ايلە بىك توپاس مەاملە قىلەلر و آنلرنى قزان شاقشىلرى دىوب آتيلر ايدى. اساطىر بىك كوپ قىتەلر بولغانىن حكايە ايتە، ص ۹. III ДРОВИ. ВИСЛ. XVII ۷۳ ھم باشقىلر «۱۵۵۲ نچى يىلك آرچە ياغىنە ھم طاو ياغىنە يىصاق آلورغە بىباردىلر؛ روس تورەلرى يىصاقنى تمام آلوب عسكەر باشلقلر بىنە تا بىشردىلر؛ اوشانداق بولون ياغىنە (وولغانڭ صولبىنە) دە يىصاق جيارغە كىشىلر بىبارلدى» V Сурд., ۴.

جيو چيلرنىڭ ناچار مەاملەلەرى سەببىلى سېردن اوزغان خلق ۱۵۵۳ نچى يىلدە شوندى بىر قوتلى فتنە چىقاردىلەرگە، قزاننى اداره ايتوچى روسلرغە آنى باصو مەمكىن بولمادى (۷۵). آرچە ياغىندە هم وولغا بويىچە جايلىگان هر طرفلردە قوزغالشقان فتنە چيلەر بارى بىر يەرگە مېشە صوى بويىنە جيولىلەر وشوندن طوروب قزان اطرافىنى خفالى باشلادىلەر. آنلرغە قارشى يبارلىگان عسكەر ۱۵۵۴ نچى يىلدە فېرال آيندە كىلوب يتوب فتنەنى باصدى؛ بىك كوپ تاتارلرنى اولتردىلەر و خاتونلەر هم بالالردن ۱۵۰۰۰ كىشىنى طوتقون آلدىلەر. قاچىن قوتولغان فتنە چيلەر و ياتقە اورمانلار يىنە قاچىلەر و آندىن، صالح صوراب، كىشى يباردىلەر. حكومت آنلرنىڭ صوراعانلار يىن قىبول ايتدى (۷۶). بوندىن باشقە ۱۵۵۵ نچى يىلدە بولغان ياگا طىچىسزلىقلار روسلرنىڭ قاطىي حركىتلەر يىنە سەبب بولدىلەر (۷۷). مېشە صوى بويىندە هم اورزوم تېرە سىنك طىچىسزلىقلار همان دوام ايتوب ۱۵۵۷ نچى يىلنىڭ ماى آيندە غنە اشلر تىرتىبگە سالدى (۷۸).

(۷۵) «قزانلىلارنىڭ بولون ياقى خلقى اطاعتلار يىن بوزدىلەر، يىصاقى بېرىدىلەر، يىصاقچىلارنى قىنادىلەر، آرچە ياغىنە كىلىدىلەر هم بارى بىر يەرگە بىر بىوك طار باشىنە جيولىشىدىلەر». V V Сүзд.؛ نىقون VII ۲۰۸. (۷۶) «مېشە صوى بويىندە غى شەرنى وتېرە ياقىدە غى اوللارنى طالادىلەر، ياندردىلەر، كىشىلار يىنى اولتردىلەر؛ فتنە قزاندىن باشلاپ قاما بويىچە اوچ يوز چاقىروم يەرگە هم وولغاندىن باشلاپ و ياتقە ولايتلارنى بويىچە ايكى يوز چاقىروم لىق يەرگە يايلىگان ايدى. V V Сүзд.؛ نىقون VII ۲۱۳، ۲۲۳. (۷۷) V V Сүзд.؛ نىقون VII ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۴۳.

(۷۸) «قزان، زويە، چىبا قىسار صوغىشچىلارنى هم وولغاننىڭ صول طرفى خلقى بىتون اھالى اسمىدىن اوزلارنىڭ مىرزالار يىنى يباروب پادشاه غە بىيەت ايتىدىلەر؛ و اوزلارنى هم اوزلاردىن صوڭ كىلە چىك بالالارنى اطاعتكە بولە چىقلىرىنە وصالغان يىصاقلارنى تمام تولاب طور اچىقلىرىنە وعدەلەر بېرىدىلەر». V V Сүзд.؛ ۱۷۴.

چېرمشلر چغارغان باگا تېچسزلىقلارنى باصار ايچون ۱۵۷۴ نچى يىلده مورم شھرىدىن عسكەر يىبارلىگان ايىدى. لىكن بو عسكەر چېرمشلر طورە طورغان برگە يتكاشچى آنلر پادشاھغە اياچىيلر يىباروب اولگوردىلر؛ پادشاھ آنلرنى كېچىردى عسكەر يولدىن بورلوب كىرى قايتدى (۷۹).

۱۵۸۳ نچى يىلده دخى بر مرتبە تېچسزلىقلر باشلانسه ده آراسى كوبده اوتىدى (۱۵۸۴)، فتنەچىلر روس حكومتىنىڭ قوتلى لگىنە اوشانوب، شول وقتدە روسيە تىختىنە چىققان پادشاھ فيودر ايوان اوغلىنە (۸۵) چىلاب بوى صىدىلر؛ هم شوشى وقتىدىن باشلاپ روس حكومتىنىڭ قزاندهغى قوتى كوندىن كون آرتوب (۸۱)، قزان نامىستىنىكى (طبيعى بايناق عسكەرنىڭ باشىدە اولدىغى حالده) قزاننى تمام اوزى تىلاگانچە اداره اينە باشلادى (۸۲)؛ فتنەچىلر قورقۇچى بىتسون ايچون هر تورلى ندىپىلر قىلىدى؛ تېچسزلىقغە مېلى بولغان تاتار مېرزالىرى (۸۳) ۱۵۵۶ ھم ۱۵۵۹ نچى يىللردە لېفلاندىيەگە قارشى بولغان صوغشقه روس عسكەرى آراسىنە يىبارلىدىلر. قزان آلغاندىن برىنچە كون اوتكاچ شھر آلنو خاطرە سېنە بر آغاچ

Дроби. «اول قشده قزان خلىقېنە قارشى عسكەر يىبارلىدى» (۷۹)

XIII ВИБЛ. ۴۴۵

(۸۵) نىقون VII ۳. اساطير بايناق فتنەلر بولغانىن سوبلى.

(۸۱) پادشاھ فيودر بر عسكەر باشلىغېنە: «بار تاتارلرنىڭ همەسېن

قىنا» دىگان اېمىش.

(۸۲) قزانده برىنچى نامىستىنىك (قائم مقام) كىناز پىطر ايوان اوغلى

شويىسكى دىگان بايار بولدى.

(۸۳) «قزان كشىلرى، اولدىن خدمت ايتوب كىلىگان تاتارلر،

كرەشنىلر، مورم كشىلرى وموردوالر برلە برگە» يىبارلىدىلر. Др. ВИБЛ.

XIII ۲۶۹، ۲۸۵

چېركاۋ سالندى (۸۴). پادشاھ ايۋان (غروزنى) نىڭ امرى بويىچە
تاتارلارنىڭ مسجدلىرى ھەممەسى واپاتلىرىلار (۸۵).

خاننىڭ ۋە مېرزالارنىڭ بىرلىرى روھانىلارغە ۋە بايلارغە بېرىلدى (۸۶)؛
ترگولمگان يىرلار (ارض اموات) روسلارغە ھەم كىرەشلىرىگە بېرىلدى (۸۷)؛
قزاننىڭ قارا خلقى قىلىق (Холопство) غە ايلندىلار (۸۸).
۱۵۵۷ نىچى يىلدە لايش شەرى (۸۹) ۋە ۱۵۸۵ نىچى يىلى تېرەسەندە
سارىۋو قوشايىسقى ۋە سىۋىلىسقى (۹۰) شەرىلىرى سالندىلار.

قزان ۋە لايتىنىڭ ادارەسى خصوصى بىر كانسەلەرىگە تابىشلىرى بولدى
كانسەلەرىگە مسقۋادە بولوب «قزان ادارەسى» دېيۈر اتالايدى. ادارە

(۸۴) بولۇپ چېركاۋ ھازىرغە تاھاش اولوب اولگى اصولى ھەمان
صافلانغان. ۱۸۰۸ نىچى يىلدە ياكارلىدى.

(۸۵) نىقون VII ۲۳۳.

(۸۶) «بايلار پېتر ايۋان اوغلى (شويسكى) پادشاھغە، ارھىپسقىوب گە،
قزان نامىستىكىكىنە، آرھىماندىرىت گە روس بايلارلىرىنە ۋە قزان مېرزالرىنە
بولدى» ۱۷۵۵ V Сызд.؛ نىقون VII ۲۸۶. نېۋزورفىنىڭ «قزانغە
سىياھىتىگە» ايتىۋىنە بنا، ايۋان غروزنى قزان آرھىپسقىوبى غورى گە
۱۵۵۷ نىچى يىلدە يازغان خىتىدە آگا آرچە ھەم نوغاي باصولرىدىن بىر
ۋەدە قىلغان ايمىش. I قىسىم ۱۷۱ ص.

(۸۷) ۱۵۵۷ نىچى يىلدە آپرىل آينىدە پېتر ايۋان اوغلى شويسكى
قزان تېرەسەندە ھەم بوش اوللردە بولغان بىرلىرىنى روسلار ۋە كىرەشلىرىگە
صوقالارغە قوشىدى. ۱۷۲ V Сызд.؛ نىقون VII ۲۸۴.

(۸۸) ۱۷۵۵ V Сызд.

(۸۹) ۱۷۲ V Сызд.؛ نىقون VII ۲۸۴.

(۹۰) نىقون VIII ۷. اساطىردە قىتنەلر بولغانى سويلانە.

قزان ۋاستىرخان خانلىقلاردىن يىساق جېو، ھىكم قىلار ۋامىر بېروكىبى اشلىرىنى اشلى ايدى.

بورىس غادونوۋى (۹۱) پادشاھلىقى ۋقتىدە سوڭغى سىبېرىيا خانى كوچوم قولوب آنڭ يىرى ھىم قولغە آلندى (۹۲).

روسىيە ھىكومەتىن بوزغان ۱۶۱۲ نچى يىل ۋقتىدە قزان شىرى مشهور ۋطن خادىمى كىناز پورژارسكىنڭ ۋرقەسى ايلە بىرلىشى. مسقوا آلنغاچ يامان ۋكىرلى كىشىلر ۋطرفىدىن چىغارلغان ۋتچىسىزلىقلردە تىز آرادە باصدىرلىقلىر.

پادشاھ مىخايل ۋيودىر اوغلى ۋقتىدە قزان ۋلايتىنىڭ ھىر يىرى ۋتچى ۋوردى؛ آنڭ امىرى بويىچە جنوب ۋطرفىدىن قزان ۋلايتىنى صاقلاۋاچىچون شىرلىر ۋنغىتلغان اورنلىر ياسالدى. ۱۶۴۸ نچى يىلدە سىمىر شىرى سالندى. شول ۋقتىدىن باشلاپ ۱۶۵۴ نچى يىلغە چاقلى عمر اچىدە ۋولغا بىرلە سورا آراسىدە اورھىم ماياقلىردىن اشلانگان سىمىر يولى قورلىدى (۹۳). ۱۷۳۲ نچى يىل تىرەسندە قاما بىرلە ۋولغا آراسىدە غى «قاما» يولىنى ھىم اشلى باشلادىلر. (۹۴).

۱۶۸۸ نچى يىلدە آلاطر ھىم سىمىر تىرەسندە كى مىشىرلىرى اوفا ۋطرفلىرىدە ھىم قزان ۋلايتى ايلانەسندە كى چىرمىش، چواش ۋموردوالرىنى صوقا ۋچىرمىشان صولرى بويىدە كوچىدىلر (۹۵).

(۹۱) بورىس غادونوۋىنى پادشاھلىقغە صايلار ۋجىوئىنە قزاندىن دىپونات بولوب آنتونى اسىلى بىرايغومىن باردى. ۱۲۳ VII Дров. Вивл.

(۹۲) اساطىرىدە ۋتچىسىزلىقلر بولغانى سويلانە. ۵۱ بيت.

(۸۳) موللر II S. R. G. ۲۱۸.

(۹۴) » II S. R. G. ۲۲۳.

(۹۵) رىچىقوف ۱۳۵.

۱۷۱۴ نچى يىلده قزان، زويىه، ويانقە، قونغور، سەبەر، پىنزا شەرلرىنى اچىنە آلغان بر غوبىرنا تشكىل ايتلىدى (۹۶).

۱۷۲۲ نچى يىلده ۲۷ نچى مايدە الوغ پىطر قزاننى زيارت ايتدى واول ولايتدە گى كوب اشلرنى اوزگارندى؛ وولغا نهرى وقاسپى دىگىزى اىچون كىراكلى قايقلر وقاراپلر اشلرگە بر اداره جىرىه وەسكەر اىچون پوصطاو اشلرگە بر پوصطاو فابرىقەسى آچدى. ياگا كراشلر اىچون دوخوۋنى سىمىنارىيە هم اشقولا ۱۷۲۶ نچى يىلدىن بىرلى دوام ايتىمكە درار. غىمنازيە ۱۷۵۸ نچى يىلده آچلىدى. اونيۋىرسىتيت ۱۸۵۵ نچى يىلده بنا قىلىنوب ۱۸۱۴ نچى يىلده آچلمشدر. ۱۷۶۸ نچى يىلدىن بىرلى طاش مسجىلر يانندە تاتارلرنىڭ دە مەرسەلىرى بار (۹۷). ۱۸۵۵ نچى يىلده غىمنازيە مطبەسى، ۱۸۵۹ نچى يىلده اونيۋىرسىتيت مطبەسى و ۱۸۱۱ نچى يىلده روسچە كىتابلر ساتارغە بر كىتاب كىبىتى آچلىدىلر.

۱۷۷۴ نچى يىلده قزان شەرى مشهور پوغاچوف طرفىدىن طالاندى. پوغاچوف ۱۷۷۳ نچى يىلده جايق صوى بويىدە فتنە چىغاروب ايبول آيندىن اعتبارا قزانغە طابا يول طوتدى. ۱۲ دن ۱۵ نچى ايبولگە چاقلى شەر اوط اچىدە قالدى، خلقى طالاندى واولترلدى. بارى قلغە غنە سلامت قالدى. آخرىدە عسكەر برلە غىنيرال مېخىلسون قزانغە كىلدى (۹۸).

(۹۶) موللر II S R G ۲۱۳؛ فيودر چىرىنخ خرىطەسى،

۱۷۷۹ سنە.

(۹۷) «قزان خبرلىرى» فزىتە سىنىڭ ۱۸۱۵ نچى يىلغى

نومرىنە باق.

(۹۸) «قزان فتنە سىندە بولغان مېخىلسون» مسقوا، ۸۵۷ سنە

۱۳ نچى بىت؛ I. پوشكين «پوغاچوفى فتنە سىنىڭ تارىخى» س. پىطر بورغ

۱۸۳۴ سنە، VII فصل.

۱۷۸۵ نچى يىلدە اولدەگى اوبلاست لرنى غوبيرنالرگە بولگەلگان
وقتدە قزان خانلغينىڭ بىرى توباندىگى ولايتلرگە بولندى:

- ۱) ويایقه بىرى ياكە ويایقه شەرى.
- ۲) قامانڭ يوقارى طرفلرى ياكە پىرم شەرى.
- ۳) وولغا بىرلە قاما آراسندەغى بىر ياكە قزان شەرى.
- ۴) وولغا بىرلە سورا آراسى ياكە سەبىر شەرى.
- ۵) موقشە بىرلە سورا آراسى ياكە پىنزە شەرى.
- ۶) سورا بىرلە وولغا آراسندە جنوب طرفندەغى بىرلەر ياكە سارانوف
شەرى.

۷) اوفسا طرفلرى ۱۷۳۴ نچى يىلدە اوق قزان اوبلاستىندىن
آيرىلۇپ ۱۷۴۴ نچى يىلدە اورنبورغ اوبلاستى دىو آتالدى و ۱۷۸۲
نچى يىلدە غوبيرنا باشلقىنە اوفسا شەرى تەيىن اولدى.

ملا حىضە

تاتارچە يىل ھىسابلىرىنىڭ اورناكى؛ بىر تاتارچە
قول يازووندىن آلىندى.

۷۰۰ (۱۳۰۰) نىچى يىلدە آقصاب تىمور عبدالله خاندىن بلغار شەھرىنى آلىدى. عبدالله خاننىڭ ايكى اوغلى بولوب بىرى آلتون بك ايكنىچى سى على بك اسملى ايدى؛ شەھر بلغار طالانغاچ آنلر قزان صوى بويىنە كىلوب شوندى بىر شەھر صالحىلر. آنلرنىڭ قول آستىدە بولغان خلق شول يردە ۱۰۴ يىل طوردىلر؛ خلققە اول اورون بىك اوخشامى باشلاغاچ آنى طاشلادىلر وشول اوق قزان صوينىڭ ايدىلگە قويغان بىرىنە ايكنىچى بىر شەھر صالحىلر آندە ۱۵۸ يىل عمر ايندىلر؛ شوندىن صوڭ مسلمان خانلرنىڭ نىسلى كىسلىكى، قزاندى خان قالمادى. شوشى وقتلردە شىخ على خان روسلر قولندە طوتقونلقدە ياپتە ايدى؛ مسلمانلر آنى روسلر قولندىن چىقاردىلر؛ اول اوپز اوچ يىل قزاندى خان بولوب طوردى. بىر آز وقتلر اونكاچ روسلر قوتلانوب كىتوب قزانغە كىلدىلر وشەرنى آلمىچى بولدىلر؛ اول وقتدە روسىدە پادشاه ايوان قالتا ايدى؛ يدى يىل صوغشوب مسلمانلرنى چىكە آلمادىلر. قزاننى آلودن الكارى روسلر زويە صوى بويىنە بىر شەھر صالحىلر شوندى طوبلر وباشقە تورلى قوراللر ھم آشاو اچو نرسەلرى واوزلرنىڭ خزينەلرىنى قويدىلر. شوندىن صوڭ شىخ على خان روسلر طرفىنە كوچوب مسلمانلردىن ياشرتىن گنە دارىغە صو سىبارگە قوشدى؛ آخرىندە شەھرنى بتونلاي روسارغە بېردى. مسلمانلر بونى بلماي دە قالدىلر.

خاقاننىڭ كونيىسى طالاندى واولترلدى. شوندى صغىلىق دن صوڭ روس پادشاهسى قزاننى آلدى. بو واقعه هجرندن ۹۰۱ (۱۵۵۲) نچى يىلدە ايكنچى عقرب (۱) بولدى. بو يىل سچقان يلى ايدى.

قزان خانلىرىنىڭ اسملىرى؛ تاتارچە قول يازووندىن

ايك اول عبد الله خاننىڭ اوغلىلىرى آلتون بك هم علم بك؛ آنلاردن صوڭ: محمود خان (۲)، ممتك خان، خليل خان، ابراهيم خان، محمد امين خان، ماموق خان، عبد اللطيف خان، صاحب گراى خان، صفا گراى خان، على خان، اونامش خان، يادكار خان. يادكار خاننىڭ پادشاهلىقى ۹۵۷ (۱۵۵۰) نچى يىلدە ايدى. ۹۲۸ (۱۵۲۱) نچى يىلدە قوياش طوتلىدى. آندىن صوڭ شىخ على خان پادشاه بولوب طوردى. آخىرىدە قزان روسلار قولبىنە كردى.

(۱) يعنى ايكنچى اوكتابردە.

(۲) محمد خان روسلردە الوغ محمد ديو مشهوردر.

قزاندە « صباح » شركتى كىتابخانىھە سىندە كلىتھە
موجود كىتابلار

12 تىن	مصور	بلغار خرابەلىرى ھەم برونھى بلغارلار
« 10	»	آراقى آغۇ
« 10	»	وبا ھقئدە
« 12	ع. زىبىرى	بلغار تاريخى
« 15	آ.ع.	روسىيە تاريخى
« 25	ع. چغتاي	طونام ياكە ياش ھەرم
« 13	ادريس بغدانف	آپغە سىياھت
« 30	ظھىر بىگىيف	ماوراالنھردە سىياھت
« 18	« «	گوزل قز خدىچە
« 20	ع. ت.	شاگرد ھەم ياشلار
« 20		خواجه ھەم پرىكازچىك
« 10		كپاو ازلاو
« 10		مىسخرە لىنمىش خانم
« 10		ھرىث اثرى
25 تىن	ع. اسھاقى	زندان
« 25	ع. امىنى	اصول تربيە و تەلىم
« 10	ح. فېمىنى	رھبەر املا
« 5		علم و جھل

۵	تین	الله حقلقنى كوره لکن تیز ایتى
« ۵		سیگنال یا که اشاره
« ۵		طونغاتای
« ۵		کشیکه کوبی بر کیره ک؟
« ۵		طوماس ادیسون کم
« ۱۰		قصه لی و حصه لی شعر لر
« ۱۰		اوگوت
« ۱۰		ادب
« ۱۵		نی ایچون؟
« ۱۰		جمیله

آدریس:

Казань, «САБАХЪ».

